

УДК 94:27.39(438"1920\1945")

DOI 10.31654/2520-6966-2018-10i-92-186-202

В. І. Луцкай

кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

Б. П. Сілецький

студент 1-го курсу магістратури факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

Етнонаціональний чинник національної політики радянського комуністичного режиму щодо поляків (1920-ті – перша половина 1940-х років)

Статтю присвячено дослідженню етнонаціонального чинника національної політики радянського комуністичного режиму в Україні в період 1920-х – першої половини 1940-х років щодо польської етнічної меншини, виявленню витоків і причин упередженого і політично вмотивованого ставлення більшовиків до поляків як етносу-нації. Виявлено, що на початку 1930-х рр. у національній політиці зміцнілого тоталітарного режиму Сталіна відбувся "великий перелом", а з 1933 р. національна політика СРСР щодо поляків набуває репресивного, карального, явного антипольського характеру, очевидно протиставлення українців полякам в дусі традиційної російської імперської політики. Захоплення СРСР у вересні 1939 р. Західної України ознаменувало новий виток масових репресій та депортацій поляків. Періоди пом'якшення національної політики комуністичного режиму стосовно поляків у другій половині 1940 р., а також після нападу Німеччини на Радянський Союз, корелюються з подібною практикою в Російській імперії періоду царату. Після виходу Червоної Армії на західні рубежі СРСР в національній політиці відбувся черговий поворот, позначений масовими репресіями, депортаціями і примусовими переселеннями нелояльних до комуністичного режиму поляків.
Ключові слова: національна політика, етнонаціональний чинник, репресії, депортації, антипольський, поляки, Польща, СРСР, радянський комуністичний режим.

Встановлення комуністичного тоталітаризму на українських землях відбувалося паралельно з формуванням національної політики. Поляки УРСР, ставши заручником більшовицької влади, складних польсько-радянських міждержавних відносин, об'єктом експериментів національної політики Кремля, зазнало упродовж 1920–1940-х років випробувань розкуркуленням, примусовою колективізацією, голодом.

Але найжорстокішими для долі польської етнічної меншини були інспіровані сталінським режимом масові репресії та депортації 1930–1940-х років, які, хоч і залишились в етнічній пам'яті поляків, поступово почали витіснятися з неї новітніми ідеологемами та політичними маніпуляціями. В умовах українсько-польського міжнаціонального діалогу, перегляду оцінок радянського комуністичного минулого, що триває й досі, агресивної політики сучасної імперської Росії щодо сусідніх суверенних держав, проблема національної політики комуністичного режиму СРСР щодо поляків у зазначений період, зокрема, її етнонаціональний чинник, не втрачає своєї актуальності.

Окремі аспекти проблеми національної політики радянського комуністичного режиму щодо польської етнічної меншини були предметом дослідження істориками минулого і сучасності. З публікацій радянської доби, що характеризуються упередженістю та заідеологізованістю, можна згадати внесок Е. Броніславського й Г. Вачнадзе у джерельну базу проблеми [1]. Історіографія незалежної України сфокусувала увагу на питаннях польських національних районів [9; 15], репресій проти поляків як в окремих регіонах [5; 24], так і в Україні загалом [21], становища польської національної меншини в Україні [8] тощо. За останні роки з'явилася низка досліджень національної політики в СРСР загалом [11; 13; 4] і в Україні зокрема [12; 14; 26]. Становище поляків в період 1920–1930-х років і репресії проти польської етнічної меншини в СРСР глибоко досліджено польською історіографією [27; 28; 29; 22].

Зважаючи на стан дослідження проблеми, автори приділили увагу глибокому аналізу етнонаціонального чинника національної політики радянського комуністичного режиму в Україні в період 1920-х – першої половини 1940-х років щодо польської етнічної меншини, виявленню витоків і причин упередженого і політично вмотивованого ставлення більшовиків до поляків як етносу-нації. Дослідження є частиною держбюджетної науково-дослідної теми "Етнонаціональний чинник національної політики радянського комуністичного режиму щодо українського та польського народів (1920–1940-ві рр.)".

Формування національної політики СРСР щодо поляків відбувалося в умовах становлення комуністичного режиму і розвитку власне комуністичної партії, її політико-ідеологічної бази. Ставлення лідерів більшовиків до національного питання як до політичної проблеми сформувалося не одразу і мало суперечливий характер, адже проголошене більшовиками право націй на самовизначення цілком суперечило ідеї "єднання трудящих". Тому вони намагалися всіляко завадити утворенню нових держав на землях колишньої Російської імперії, а національне питання відсувалося ними на другий план.

Національна політика радянського комуністичного режиму базувалась на ідеологічних уявленнях, що витікали з базисних положень марксизму-ленінізму. Одними з ключових були тези про другорядність національного питання відносно класового та історичну обумовленість, отже тимчасовість, такої категорії як нація. За одним з "класиків марксизму-ленінізму" Ф. Енгельсом національні риси народів "неминуче будуть змішуватися і таким чином зникнуть так само, як відпадуть всілякі станові і класові відмінності внаслідок знищення їх основи – приватної власності" [19, с. 360]. Національні суперечності і національний гніт трактувалися як неминучий наслідок класових антагонізмів в експлуаторському суспільстві. "Маніфест Комуністичної партії" – перший програмний документ наукового комунізму, наголошував, що національне питання породжене буржуазним суспільством і буде розв'язане лише тоді, коли буде знищена експлуатація людини людиною. З ліквідацією класових антагонізмів всередині націй зникне міжнаціональна ворожість [18, с. 419–459]. Більшовики, озброєні марксистським ученням, підхопивши ідею "злиття націй" як одну з цілей світової революції, у перспективі бачили повну ліквідацію міжнаціональних відмінностей і злиття націй та народностей в єдину комуністичну спільність людей.

Однак, за потреб мобілізації людських ресурсів для комуністичного будівництва, з огляду на несподіваний для них розвій національно-культурного життя уярмлених Російською імперією народів, активізацію національно-визвольних рухів за національну незалежність, розвиток національної культури і мови, більшовики вимушено визнали потребу мінімального врахування настроїв населення. Тому у 1920-х роках в Радянському Союзі було узято курс на коренізацію, що вимушено, за умов "м'якої" прихованої диктатури, стала одним з ключових елементів національної політики радянської влади.

Нова національна політика, проголошена X з'їздом РКП (б) у березні 1921 р., спонукала Політбюро ЦК КП (б) ухвалити 23 квітня 1921 р. постанову про утворення Відділу національних меншин при НКВС. Формальною метою створення Відділу стало "забезпечення мирного будівництва і братерського співробітництва національностей", "розвитку національних меншин, враховуючи особливості побуту, культури та економічного розвитку", а насправді – "нагляд за втіленням в життя національної політики радянської влади". При відділі національних меншостей НКВС створено підвідділи, з-поміж яких й польський. Другою структурою здійснення національної політики режиму стала створена у квітні 1924 р. при ВУЦВК Центральна комісія у справах національних меншостей (ЦКНМ), що діяла до початку Другої світової війни [13, с. 105–106].

Політика коренізації здійснювалась з першої половини 1920-х років стосовно національних меншин України одночасно з українізацією українського населення республіки. Коренізація загалом дала потужний імпульс розвитку культури й національної самосвідомості некорінних націй УСРР. Однак ініційовані партійно-державною верхівкою СРСР процеси мали перебіг в межах тодішньої офіційної ідеології, із притаманними міцніючому комуністичному тоталітаризмові догматизмом й нетерпимістю, суцільним контролем і регламентацією.

Незважаючи на загалом антипольську упередженість радянської влади після радянсько-польської війни 1920 р., яка за умов поразки більшовиків і вимушеної Ризької мирної угоди 18 березня 1921 року [23, с. 134], не могла не мати негативних наслідків для національної політики комуністичного режиму загалом і для польської етнічної меншини зокрема, у 1920-ті роки репресії щодо поляків не набували характеру масових акцій. Нечисленні арешти силовими структурами представників польської нацменшини були спрямовані головне на обмін їх на засуджених польськими судами за антидержавну діяльність членів Компартії. Сприяла цьому підписана у лютому 1923 р. угода між СРСР та Польщею про обмін політичних в'язнів, що налагоджувала механізм таких операцій [21].

Одним з ключових напрямів національної політики СРСР щодо нацменшин було створення національних районів. Стратегія світової революції потребувала національної тактики її забезпечення. Утворення у вигляді національних районів повинні були слугувати підготовчими полігонами для нових комуністичних країн в Європі, ідеологічними взірцями успіхів "нового ладу", своєрідними локомотивами експорту світової революції. Рішення про створення польського національного району було ухвалено 1924 року після постанови РНК УСРР від 29 серпня 1924 р. "Про виділення національних районів і сілрад", згідно з якою визначалася норма для національного району – 10 тис. осіб. Перед реалізацією проекту була проведена велика підготовча робота, обстежено 150 населених пунктів у Житомирській окрузі, де переважало польське населення. Для реалізації ідеї створення польського національного району понад 30 тис. польських родин було переселено з Росії у Волинську губернію і розселено на землях колишніх польських маєтків [9, с. 203]. Слід зазначити, що станом на 1933 р. у Мархлевському районі проживало понад 54 тис. осіб, переважно представників польської етнічної меншини, а площа району перевищила 856 км кв [15, с. 85].

Рішення про створення польської національної адміністративно-територіальної одиниці викликало на початку певний ентузіазм у представників четвертої за чисельністю в Україні польської етнічної

меншини, яка, згідно з переписом 1926 р., становила 476 435 осіб [2]. Але невдовзі ентузіазм переріс у розчарування, фундаментальним наслідком якого стала неможливість реалізації будь-якої національної ініціативи в межах існуючого радянського ладу і комуністичної ідеології, природна несумісність національного з офіційною ідеологією партійно-державного режиму СРСР, який саму національну політику розглядав як один з механізмів формування нової історичної спільноти людей – "радянського народу", звичайно на основі "великого російського народу". Уся міць державно-бюрократичного, партійного та репресивного апарату радянської влади була спрямована на досягнення цієї мети. І не дивно, що за таких умов "поряд з етнічною і національною... ідентичністю, а подекуди на їхньому місці... формувалася ідентичність радянська – до певної міри деетнізована, але з домінуванням російсько-культурної компоненти" [20, с. 489].

В духовній сфері в польському національному районі радянська влада намагалася привити населенню пролетарську культуру: замість християнської віри полякам насаджувався войовничий атеїзм. На початку радянський режим з тактичних міркувань, не бажаючи загострювати політичну ситуацію, деякий час не чинив відвертих перепон віруючим у їх прагненні реалізувати свої духовні запити. Згодом об'єднані у 15 релігійних общин мешканці району стикнулися з закриттям низки католицьких костьолів. За даними Г. Стронського, лише на самому початку 1930 р. було заґратовано 49 католицьких священиків – майже половину усіх ксьондзів [29, с. 78]. І хоча кілька костьолів і капличок попервах продовжували функціонувати, для поляків, які традиційно були прихильниками католицизму і складали 55 % усіх римо-католиків УСРР, стала зрозуміла сутність нового порядку [27, с. 122]. Також приховане невдоволення і опір мешканців Мархлевського району викликала політика колективізації, яка сприймалася ними як повернення до кріпацтва. Показовим є відсоток колективізації польського населення у Мархлевському районі, що становив лише 20 % [21].

Яскравим свідченням провалу національної політики радянського комуністичного режиму є розгортання з кінця 1920-х років еміграційного руху представників польської етнічної меншини з України до Польщі, що отримав ідеологічну кваліфікацію влади як "антирадянський". Здебільшого відповіддю на заяви на виїзд була відмова. Репресивними органами радянського режиму всі потенційні емігранти бралися на особливий облік, унаслідок чого потік офіційних заяв зменшився [9, с. 213]. Однак з 1929 р., тобто від початку масової колективізації, набули масового характеру нелегальні втечі до Польщі цілими родинами як поляків, так і українців. Режим на кордоні з

радянського боку було відчутно зміцнено. Але це не могло цілковито затримати чи створити перешкоди голодуючому населенню. У травні 1933 р. наплив до Польщі втікачів від голодної смерті з радянської України значно збільшився [22, с. 126–127].

На початку 1930-х років, на тлі загострення зовнішньополітичної обстановки та наростання загрози війни, за умов суттєвого зміцнення сталінського тоталітарного режиму, ліквідації будь-якої офіційної опозиції всередині країни, національна політика комуністичної влади зазнає кардинальних змін. Погіршення зовнішньополітичної ситуації для СРСР, зокрема, прихід до влади у Німеччині А. Гітлера та польсько-німецьке зближення на антирадянській основі, спричинили практично синхронне розгортання у 1933–1934 рр. репресій проти польської меншини в УСРР. Пропагандистські гасла 1920-х років із закликами до "світової пролетарської революції" переформулюються, тоталітарний режим Сталіна фактично відходить від учорашнього інтернаціоналізму. На внутрішньополітичну авансцену виходить ледь підфарбований інтернаціоналістською риторикою колишній імперський, великодержавницький російський шовінізм. Як наслідок – оголошується "націоналістичним збоченням" вчорашня політика коренізації. Самогубство 7 липня 1933 р. М. О. Скрипника, який опікувався національно-культурним будівництвом нацменшин України, наглядно демонструє "великий перелом" у національній політиці радянського комуністичного режиму [21].

Наділений необмеженою владою Сталін відроджує старий великодержавний принцип спирання на "державотворчий народ", роль якого в Російській імперії традиційно відводилася росіянам. У 1934 р. на XVII партійному з'їзді Сталін заявив про більшу небезпеку націоналістичних ухилів окремих національних груп порівняно з російським націоналізмом. Далі, спочатку у 1935 р. було оголошено про остаточне зникнення в СРСР недовіри неросіян до росіян, а у 1936 р. росіяни стали "першим серед рівних" народів [4, с. 183]. Так, завуалювавши видозмінену ідеологему панславізму часів царату про безумовну першість росіян як великодержавного (державотворчого, а насправді імперського) етносу, Сталін запозичив імперську, антиетнонаціональну основу етнічної політики Російської імперії й імплементував її в національну політику комуністичної імперії СРСР.

Але ще до остаточної метаморфози ідеологічних поглядів і дефініцій радянських комуністів, зокрема з 1933 р., відбуваються кардинальні зміни у долі польської етнічної меншини в УСРР, яка, не оговтавшись після років розкуркулення, примусової колективізації, голоду [22, с. 100–127], практично одразу зазнає масових репресій. Теза про небезпеку націоналістичних ухилів окремих національних

груп знаходить відображення в переході національної політики сталінського режиму на репресивний, каральний принцип.

Сталінські репресії, безумовно, зачепили представників усіх національностей, які не поділяли ідеалів нової влади або висловлювали будь-яке невдоволення. Жорстких репресій з самого початку становлення комуністичного режиму на українських землях зазнали представники титульної нації УРСР – українці [26]. Два нищівних для української нації Голодомори 1921–1923 та 1932–1933 років стали одним із нелюдських та антигуманних засобів пришвидшення реалізації завдань національної політики тоталітарного режиму СРСР.

Натомість поляки, як представники т. зв. "нелояльних націй", одними з перших потрапили під каральний прес органів НКВС у 1930-х роках, а на приєднаних до СРСР у вересні 1939 р. західноукраїнських землях з-понад семимільйонним населенням були першими, на кого поширилися репресії режиму [5, с. 86–87]. Підтверджує твердження перебіг кампанії більшовиків проти католицької церкви та польських католицьких релігійних товариств "терціарів" та "ружанця". Маховик масових репресій проти поляків було запущено лише після директиви Політбюро ЦК ВКП(б) 25 лютого 1929 р. про боротьбу з терціарськими організаціями як однієї з "головних опор польського куркульства й агентів польського фашизму" [8, с. 28]. З 1933 р. відбувається наростання репресій тоталітарного режиму Сталіна щодо польської етнічної меншини, щонайперше, справою "Польської військової організації" [24, с. 69]. Тому явно тенденційним є зроблене на початку 1990-х років дослідником з Польщі означення поляків як першого покараного народу СРСР [27].

Репресивно-каральні заходи тоталітарного режиму супроводжувалися інституційними змінами і рішеннями, що мали остаточно виправити "перекоси" у національному питанні і створити для їх здійснення ідеолого-правове підґрунтя. Восени 1935 р. було ухвалено низку рішень Політбюро ЦК КП(б)У щодо поляків: 17 серпня 1935 р. було ухвалено постанову "Про Мархлевський і Пулинський райони", згідно з якою польський Мархлевський район Київської області розформовувався; Київський і Вінницький обкоми компартії мали спільно з НКВД здійснити "чистку" польських сільрад від "націоналістів" та інших "антирадянських елементів", під приводом чого польські сільради реорганізували в українські; 20 вересня 1935 р., під приводом того, що "польські націоналісти штучно створили ряд польських шкіл у районах із переважаючим українським населенням або населенням, яке розмовляє переважно українською мовою", було реорганізовано "штучно створені" польські школи й переведення їх на українську

мову навчання; 4 листопада 1935 р. було схвалено ініціативу Вінницького обкому КП(б)У щодо відселення з прикордонної смуги "неблагонадійних" з політичного погляду 1,5 тис. польських родин і вже наступного року, згідно "таємної" постанови РНК СРСР від 28 квітня 1936 р. "Щодо виселення з УРСР й господарського облаштування у Карагандинській області Казахської РСР", з 800-метрової прикордонної радянсько-польської смуги було виселено 15 тис. господарств – загалом близько 45 тис. осіб, з них майже 36 тис. поляків. Репресії проти польського населення України набули масового характеру після "Оперативного наказу наркома внутрішніх справ СРСР № 00485" від 11 серпня 1937 р. за підписом Генерального комісара держбезпеки М. І. Єжова й долученого до нього закритого листа "Про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійну, пораженьську й терористичну діяльність польської розвідки в СРСР" [25, с. 15–16]. Вищезазначене, окрім антипольського характеру, виявляє очевидне протиставлення українців полякам, що узгоджується з традиційною російською імперською політикою свідомого протиставлення одних націй іншим як елементу національної політики. Власне й політика українізації часто проводилася під антипольськими гаслами [56, с. 88], а політика коренізації супроводжувалася критикою існуючого ладу та соціально-економічних умов в Польщі.

Польське населення не переставало почуватися спорідненою частиною всього польського народу, наскільки могло підтримувало та залишалося вірним національним традиціям, католицькій вірі, симпатизувало польській державі, що згодом стане ключовим фактором розгортання широкомасштабних репресій проти поляків у період Великого терору 1937–1938 рр. і підставою для так званої "польської операції" НКВС [22, с. 122]. Першими жертвами репресій тоталітарного режиму Сталіна стали колишні урядовці, офіцери, поміщики, громадсько-політичні та релігійні діячі, також й освітяни, осадники, працівники поліцейних структур, представники підпілля, досвідчені працівники підприємств. Знищення польської еліти – опонентів радянської влади, розглядалося більшовиками як важлива умова реалізації планів експорту комуністичного устрою в сусідню Польщу, а Мархлевський район, образно названий "польською республікою рад", був лише своєрідним полігоном для здійснення експерименту соєтизації польського населення [9, с. 217]. Структури впровадження національної політики, як і національні райони, стали своєрідними осередками, що виявляли людей з надто буквального розумінням політики коренізації, які у майбутньому могли стати ворогами радянської влади. Репресії 1930-х років періодично "чистили" нацменшини, зокрема й поляків, саме від таких людей.

Наявна статистика політичних репресій щодо польського етносу УРСР 1937–1938 рр. засвідчує, що етнічні поляки (44 467 осіб) становили 78,7 % усього загалу репресованих по "польській лінії". Слід зазначити, що решту репресованих по цій категорії (21,3 %) становили переважно українці [25, с. 16].

Після юридичного включення в листопаді 1939 р. Західної України до складу СРСР істотно змінився статус населення краю, зокрема, поляки з титульної, державотворчої нації Речі Посполитої перетворилися на національну меншину УРСР, натомість українці навпаки позбулися статусу нацменшини і стали складовою титульної нації республіки. За цими змінами національних статусів стояли глибокі зміни, пов'язані з насильницькою радянізацією краю та насадженням тоталітарного режиму, з масовими репресіями та депортаціями, які поширилися й на поляків. Ставлення радянської влади до поляків Західної України визначалося імперською політикою Кремля, за якою Польщу бачили лише підлеглою Москві, без територій на схід від Бугу і Сяну, що мали бути приєднані до СРСР під гаслом повернення етнічних земель УРСР [12, с. 200–206].

У грудні 1939 р. під гаслом очищення міста і села від "ворожих елементів, осадників" почалися масові репресії проти цивільного населення, передусім поляків, яке було депортовано до Сибіру, Комі АРСР, Казахстану, Донецької області України. Чотири хвилі депортацій, зокрема, в лютому, квітні й червні 1940 р. і у червні 1941 р., охопили понад 550 тис. осіб у Західній Україні та Західній Білорусі. Частина їх скеровувалася до таборів "Гулагу", інша – на поселення. Жахи депортації, суворі кліматичні умови і виснажливу працю не пережили тисячі. Найтрагічніша доля спіткала засланців на рудники Колими й Чукотки: з близько 10 тис. осіб живими повернулися лише 170. Трагічною також була доля польських військовополонених, захоплених у вересневій кампанії 1939 р., а також заарештованих органами НКВС у Західній Україні та Білорусі. Після проведеної в концтаборах селекції близько 50 тис. військових рядового та старшинського складу було відпущено, інших скеровано до таборів "Гулагу", а близько 15 тис. офіцерів, працівників поліції, політичних діячів, зосереджених в таборах в Козельську, Старобельську й Осташкові, за рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) за підписом Й. Сталіна, К. Ворошилова, Л. Берії і А. Мікояна, протягом квітня-травня 1940 р. було розстріляно як "контрреволюційні елементи". Саме могили 4253 розстріляних ув'язнених табору Козельська було віднайдено у 1943 р. німцями в Катинському лісі біля Смоленська. Місце знаходження замордованих з двох інших таборів було виявлено лише 1991 р. біля Харкова і російської Твері, поховання

заарештованих з вересня 1939 р. близько 7 тис. осіб досі невідоме [10, с. 514; 7, с. 144–145; 6, с. 780–783].

У меморандумі Міністерства закордонних справ уряду Польщі в Лондоні стверджується, що за період 1939–1941 рр. в СРСР було депортовано 1250 тис. поляків, щоправда включно з тими, хто добровільно виїхали в ССРСР в пошуках роботи, були призвані до лав Червоної армії, утримувались у таборах для військовополонених після вересневої кампанії 1939 р., але з них близько 900 тис. осіб було вивезено на Схід, з яких близько половини у якості заґратованих з кінцевим пунктом призначення до трудового табору, а половина з них як депортовані [1, с. 22]. О. Калакура наводить дані, згідно з якими з вересня 1939 р. до середини червня 1941 р. із західноукраїнських областей було виселено, переселено, депортовано і примусово направлено на роботи на Донбас, Урал, до Сибіру і в Казахстан 1173 тис. осіб, з них близько 500 тис. поляків [14, с. 301].

У другій половині 1940 р., під впливом зовнішньополітичних чинників, зокрема, розгрому гітлерівською Німеччиною Франції, що було для Сталіна сигналом для підготовки майбутнього "експорту соціалістичної революції" на захід, для реалізації якої підходили поляки, національна політика СРСР стосовно поляків зазнала змін. Восени 1940 р. група польської інтелігенції, включно з колишнім прем'єром К. Бартелем, була запрошена до Москви на таємні переговори про можливий майбутній "прорадянський" уряд Польщі. Майже одночасно по всьому СРСР пройшло урочисте відзначення 85-ї річниці смерті А. Міцкевича, вціліла польська професура і літератори зі Львова здійснили подорожі до Москви та інших міст СРСР. Про зміну політики більшовиків свідчать прізвища відомих польських учених і діячів культури у списках кандидатів на виборах до верховних і місцевих рад депутатів трудящих і те, що до складу місцевої ради Львова було "обрано" половину поляків від числа українців – 274 українця, 140 поляків, 73 особи інших національностей [10, с. 515].

Після нападу Німеччини на Радянський Союз, у контексті мобілізаційних заходів влади, були зміщені пропагандистські акценти, наслідком чого було визнання національних почуттів усіх народів СРСР. В інтересах збереження російської імперії радянського зразка більшовики почали звертатися до історичного минулого польського народу, згадувати військові подвиги видатних поляків, створювати військові підрозділи на національній основі. Спочатку було створено Польську армію на чолі з визволеним з в'язниці НКВД генералом В. Андерсом, яка через упереджене ставлення Сталіна не брала участі в боях на радянсько-німецькому фронті. Також створеній в середині 1943 р. 1-й піхотній дивізії дали ім'я Т. Костюшка, 2-й та 3-й

піхотним дивізіям відповідно імена Я. Г. Домбровського та Р. Траугутта, 1-му танковому полку – Героїв Вестерплатте, 1-му винищувальному авіаційному полку – Варшава. В другій половині 1943 р. на основі цих частин було сформовано 1-й корпус польських збройних сил, який на початку весни 1944 р. реорганізовано у 1-шу армію Війська Польського на чолі з лояльним полковником З. Берлінгом [7, с. 146–148]. Прокомуністична 1-ша армія Війська Польського згодом відіграла відведену їй Сталіним політичну роль у подіях періоду Варшавського повстання 1944 р., яке через очевидні політичні мотиви зупинення радянського наступу на початку серпня 1944 р. на варшавському напрямку, в основі чого були політичні задуми Кремля про комуністичне майбутнє Польщі, зазнало жакхливої поразки [16, с. 416–417].

Окремо слід наголосити, що пом'якшення радянської політики щодо поляків під впливом зовнішнього фактору корелюється з подібною практикою в Російській імперії періоду царату [17, с. 87, 89–90].

Тенденційно, що після виходу Червоної армії до західних кордонів СРСР наприкінці Другої світової війни в національній політиці сталінського режиму відбувся черговий поворот, позначений масовими репресіями і депортаціями десятків тисяч поляків, зокрема, нелояльних до комуністичного режиму СРСР представників польського підпілля, інтелігенції, вояків Армії Крайової, мирного населення [14; 10, с. 536; 16, с. 412]. Лише після смерті Сталіна масові репресії, депортації і примусові переселення як засіб "вирішення" національного питання в СРСР припинилися. Підсумком національної, антипольської за характером політики радянського комуністичного режиму стало скорочення чисельності поляків в УРСР за даними перепису 1959 р. до 363 297 осіб [3].

Отже, в період становлення комуністичного режиму СРСР ключовими елементами національної політики були політика коренізації та створення національних районів як ідеологічних взірців успіхів "нового ладу". Незважаючи на антипольську упередженість більшовиків після радянсько-польської війни 1920 р., у 1920-ті роки репресії щодо поляків не набули масового характеру.

На початку 1930-х років, на тлі загострення зовнішньополітичного становища та наростання загрози війни, в національній політиці зміцніло тоталітарного режиму Сталіна відбувся "великий перелом", що позначився на зміні статусу росіян на великодержавний (державотворчий, а насправді імперський) етнос й запозиченні імперської, антиетнонаціональної основи етнічної політики Російської імперії. З 1933 р. національна політика комуністичного режиму щодо поляків набуває репресивного, карального, явного антипольського

характеру, очевидного протиставлення українців полякам в душі традиційної російської імперської політики. Захоплення СРСР у вересні 1939 р. Західної України ознаменувало новий виток масових репресій та депортацій поляків.

У другій половині 1940 р., під впливом зовнішньополітичних чинників й у світлі підготовки майбутнього "експорту соціалістичної революції", а також після нападу Німеччини на Радянський Союз і загрози існування радянської імперії, національна політика комуністичного режиму стосовно поляків зазнає змін, що корелюється з подібною практикою в Російській імперії періоду царату.

Після виходу Червоної армії на західні рубежі СРСР в національній політиці комуністичного режиму відбувся черговий поворот, позначений масовими репресіями, депортаціями і примусовими переселеннями нелояльних до комуністичної влади поляків, які, як засіб "вирішення" національного питання в СРСР, припинилися лише після смерті Сталіна.

Література

1. Брониславский Е., Вачнадзе Г. Польский диалог: события в Польше глазами польских, советских, американских, английских, западногерманских и французских журналистов. Тбилиси, 1990. 640 с.
2. Всесоюзная перепись населения 1926 года. Национальный состав населения по республикам СССР. URL: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_26.php?reg=4
3. Всесоюзная перепись населения 1959 года. Национальный состав населения по республикам СССР. URL: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_59.php?reg=2
4. Гриневич В. Сталінська національна політика щодо національних меншин у роки Другої світової війни 1939–1945 рр. *Друга світова війна і доля народів України*: матеріали Всеукраїнської наукової конференції (Київ, 23–24 червня 2005 р.) Київ, 2005. С. 182–187.
5. Давидюк Р. Репресивна політика радянського режиму проти національних меншин на Рівненщині у 1939–1941 роках. *Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*: зб. наук. праць / відп. ред. М. Литвин. Львів, 2010–2011. Вип. 3–4. С. 86–95.
6. Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі. Київ, 2008. 1080 с.
7. Дильонгова Г. Історія Польщі 1795–1990. Київ, 2007. 239 с.
8. Єременко Т. І. Польська національна меншина в Україні в 20–30-ті рр. XX ст. Київ, 1994. 74 с.
9. Зарецька Т. Політика радянської влади щодо створення польських національних районів в УСРР. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*: міжвід. зб. наук. пр. 2007. Вип. 16 (2). С. 203–219.
10. Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. Львів, 2002. 752 с.

11. Зубченко С. П. Національна політика радянської влади в період Другої світової війни (1939–1945 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук / Донецький національний університет. Донецьк, 2013. С. 20.

12. Зубченко С. П. Упереджений та репресивний характер державної політики радянського керівництва щодо населення Західної України у 40-х роках ХХ століття. *Література та культура Полісся*. / відп. ред. і упоряд. Г. В. Самойленко. Ніжин, 2007. Вип. 35: "Філологія, історія та культура Полісся на перетині думок" С. 200–206.

13. Іванова Т. Ю. Національна політика 1920-х рр. в СРСР. *Науковий вісник МНУ імені В. О. Сухомлинського*. Вип. 3.38 (110). Миколаїв, 2014. С. 104–108.

14. Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті. Київ, 2007. 508 с.

15. Кондрацький А. А., Стронський Г. Й. Польський національний район в історії і сучасності. *Україна: короткі нариси з історії*. Київ, 1992. С. 83–111.

16. Луцшай В. Варшавське повстання 1944 р. в контексті його передумов, причин та наслідків. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2018. Вип. 50. С. 410–420.

17. Луцшай В. Формування російської імперської національної політики щодо поляків. Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр. Київ, 2018. Вип. 137 (10). С. 84–91.

18. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Изд. 2. Москва, 1955. Т. 4. 638 с.

19. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Изд. 2. Москва, 1974. Т. 42. 570 с.

20. Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси / авт. кол.: О. Г. Аркуша, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський та ін. Київ, 2012. 592 с.

21. Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки. URL: http://chtyvo.org.ua/authors/Rublov_Oleksandr/Represii_proty_poliakiv_v_Ukraini_u_30-ti_roky.pdf

22. Стронський Г. Й. Польське населення УСРР в умовах голодомору 1932–1933 рр. *УІЖ*. 2017. № 4. С. 95–128.

23. Телегуз А. В. Військовий конфлікт між Польщею та Росією у 1920 році: український погляд на проблему. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2018. Вип. 50. С. 130–135.

24. Тітова Н. В. Репресивна політика радянської влади щодо польського населення Поділля у 30-ті роки ХХ століття. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Херсон, 2015. Вип. 1. Т. 1. С. 68–73.

25. Тітова Н. В. Українське та польське населення Поділля: проблеми міжнародних відносин у прикордонному регіоні УРСР (1920–1930-ті роки): автореф. дис. ... канд. іст. наук; / Інституті історії України НАН України. Київ, 2009. 22 с.

26. Україна в етнокультурному вимірі століть. Національна політика радянського комуністичного режиму щодо українського народу та етнічних меншин в Україні (1919–1991 рр.): зб. наук. праць. відп. ред. О. О. Рафальський, П. М. Чернега. Київ, 2018. Вип. 8. 315 с.

27. Iwanow M. Pierwszy narod ukarany: Polacy w Związku Radzieckim 1921–1939. Warszawa; Wro caw; 1991. 399 s.
28. Kupczak J. Polacy na Ukrainie w latach 1921–1939. Wrocław, 1994. 358 s.
29. Stronski H. Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929–1939. Warszawa, 1998. 314 s.

References

1. Brony'slavskyj E., Vachnadze G. Pol'skyj dy'alog: Sobyty'a v Pol'she glazamy' pol'sky'x, sovetsky'x, amery'kansky'x, angly'jsky'x, zapadnogemansky'x y' francuzsky'x zhurnaly'stov. Tby'ly'sy', 1990. 640 s.
2. Vsesoyuznaya perepy's' naseleny'ya 1926 goda. Nacy'onalnyj sostav naseleny'ya po respubly'kam SSSR. [Elektronnyj resurs] – Rezhym dostupu: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_26.php?reg=4
3. Vsesoyuznaya perepy's' naseleny'ya 1959 goda. Nacy'onalnyj sostav naseleny'ya po respubly'kam SSSR. [Elektronnyj resurs] – Rezhym dostupu: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_59.php?reg=2
4. Gry'nevych V. Stalins'ka nacional'na polity'ka shhodo nacional'ny'x menshy'n u roky' Drugoyi svitovoyi vijni 1939-1945 rr. // Druga svitova vijna i dolya narodiv Ukrayiny'. Materialy' Vseukrayins'koyi naukovoyi konferenciyi. Ky'viv, 23 - 24 chervnya 2005 r. K., 2005. s. 182-187;
5. Davy'dyuk R. Represy'vna polity'ka radyans'kogo rezhymu proty' nacional'ny'x menshy'n na Rivnenshhy'ni u 1939–1941 rokax // Ukrayina – Pol'shha: istory'chna spadshhy'na i suspil'na svidomist': [zb. nauk. pracz' / vidp. red. M. Ly'tvy'n]. L'viv, 2010-2011. Vy'p. 3-4. s. 86-95.
6. Dejvis N. Bozhe igry'shhe: istoriya Pol'shhi. K., 2008. 1080 s.
7. Dy'l'ongova G. Istoriya Pol'shhi 1795-1990. K., 2007. 239 s.
8. Yeremenko T.I. Pol'ska nacional'na menshy'na v Ukrayini v 20-30-ti rr. XX st. K., 1994. 74 s;
9. Zaretska T. Polityka radianskoj vlady shhodo stvorennia polskykh natsionalnykh raioniv v USRR. // Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky: Mizhvid. zb. nauk. pr. 2007. Vyp. 16(2). S. 203-219.
10. Zashkil'nyak L.O, Kry'kun M.G. Istoriya Pol'shhi: Vid najdavnishy'x chasiv do nashy'x dniv. L'viv, 2002. 752 s.
11. Zubchenko S.P. Nacional'na polity'ka radyans'koyi vlady' v period Drugoyi svitovoyi vijny' (1939-1945 rr.) // Avtoreferat dy'sertaciyi na zdobuttya naukovogo stupenya kandy'data istory'chny'x nauk. – Donecz'kyj nacjonal'nyj univversy'tet. Donecz'k, 2013. s. 20.
12. Zubchenko S.P. Uperedzheny'j ta represy'vny'j karakter derzhavnoyi polity'ky' radyans'kogo kerivny'cztva shhodo naselennya Zaxidnoyi Ukrayiny' u 40-x rokax XX stolittya // Literatura ta kul'tura Polissya. Vy'p. 35: Filologiya, istoriya ta kul'tura Polissya na perety'ni dumok / Vidp. Red. i uporyadnyk G.V.Samojlenko. – Nizhy'n, 2007. S. 200-206;
13. Ivanova T.Yu. Nacional'na polity'ka 1920-x rr. v SRSR // Naukovyj visny'k MNU imeni V.O. Suxomly'ns'kogo. Vy'p. 3.38 (110). My'kolayiv, 2014. s. 104-108;
14. Kalakura O.Ya. Polyaky' v etnopolity'chny'x procesax na zemlyax Ukrayiny' u XX stolitti. K., 2007. 508 s.

15. Kondracz'kyj A.A., Strons'kyj G.J. Pol's'kyj nacional'nyj rajon v istoriyi i suchasnosti // *Ukrayina: Korotki nary'sy' z istoriyi*. K., 1992. S. 83–111;
16. Lushhaj V. Varshavs'ke povstannya 1944 r. v konteksti jogo peredumov, pry'chy'n ta naslidkiv // *Naukovi praci istorychnogo fakul'tetu Zaporiz'kogo nacional'nogo universy'tetu*. 2018. Vy'p. 50. Zaporizhzhya, 2018. s. 410-420;
17. Lushhaj V. Formuvannya rosijs'koyi impers'koyi nacional'noyi polity'ky' shhodo polyakiv // *Zbirny'k naukovy'x prac' "Gileya: naukovy'j visny'k"*, Vy'p. 137 (10). K., 2018. – s. 84-91;
18. Marks K., Əngel's F. *Sochy'neny'ya*. Y'zdyane 2. T. 4. M., 1955. 638 s.
19. Marks K., Əngel's F. *Sochy'neny'ya*. Y'zdyane 2. T. 42. M., 1974. s. 570.
20. Nacional'ne py'tannya v Ukrayini XX – pochatku XXI st.: istorychni nary'sy' / Avt. kol.: O.G. Arkusha, V.F. Verstyuk, S.V. Vidnyans'kyj ta in. K., 2012. 592 s.
21. Rubl'ov O., Repry'ncev V. Represiyi proty' polyakiv v Ukrayini u 1930-ti roky'. URL: http://chtyvo.org.ua/authors/Rublov_Oleksandr/Represii_protly_poliakiv_v_Ukraini_u_30-ti_roky.pdf
22. Strons'kyj G.J. Pol's'ke naselennya USRR v umovax golodomoru 1932–1933 rr. // *UIZh*. – 2017. – # 4, s. 95-128;
23. Teleguz A.V. Vijs'kovy'j konflikt mizh Pol'shheyu ta Rosiyeyu u 1920 roci: ukrayins'kyj poglyad na problemu // *Naukovi praci istorychnogo fakul'tetu Zaporiz'kogo nacional'nogo universy'tetu*. 2018. Vy'p. 50. – Zaporizhzhya, 2018. s. 130-135;
24. Titova N.V. Represy'vna polity'ka radyans'koyi vlady' shhodo pol's'kogo naselennya Podillya u 30-ti roky' XX stolittya // *Naukovy'j visny'k Xersons'kogo derzhavnogo universy'tetu*. Vy'p. 1. Tom 1. – Xerson, 2015. – s. 68-73.
25. Titova N.V. Ukrainske ta pilske naselennya Podillia: problemy mizhnatsionalnykh vidnosyn u prykordonnomu rehioni URSS (1920–1930-ti roky) // *Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovoho stupenia kandydata istorychnykh nauk*. – Instytutu istorii Ukrainy NAN Ukrainy. – K, 2009. – 22 s.
26. *Ukrayina v etnokul'turnomu vy'miri stolit'*. Nacional'na polity'ka radyans'kogo komunisty'chnogo rezhy'mu shhodo ukrayins'kogo narodu ta etnichny'x menshy'n v Ukrayini (1919-1991 rr.). *Zb. nauk. prac'z'*. Vy'pusk 8. Vidpovid. red. O.O. Rafal's'kyj, P.M. Chernega. K., 2018. 315 s.
27. Iwanow M. Pierwszy narod ukarany: Polacy w Związku Radzieckim 1921–1939. Warszawa; Wrocław; 1991. 399 s.
28. Kupczak J. Polacy na Ukrainie w latach 1921–1939. Wrocław, 1994. 358 s.
29. Stronski H. Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929–1939. Warszawa, 1998. 314 s.

В. И. Луцкай

кандидат исторических наук, доцент кафедры этнологии и краеведения
Национального педагогического университета имени М. П. Драгоманова

В. П. Силецкий

студент 1-го курса магистратуры Института исторического образования
Национального педагогического факультета имени М. П. Драгоманова

Этнонациональный фактор национальной политики советского коммунистического режима в отношении поляков (1920-е – первая половина 1940-х годов)

Статья посвящена исследованию этнонационального фактора национальной политики советского коммунистического режима в Украине в период 1920-х – первой половины 1940-х годов относительно поляков, выявлению истоков и причин предвзятого и политически мотивированного отношения большевиков к полякам как этнонации. Выявлено, что в начале 1930-х гг. в национальной политике окрепшего тоталитарного режима Сталина состоялся "великий перелом", а с 1933 г. национальная политика СССР в отношении поляков приобретает репрессивный, карательный, явный антипольский характер, очевидного противопоставления украинцев полякам в духе традиционной российской имперской политики. Захват СССР в сентябре 1939 г. Западной Украины ознаменовал новый виток массовых репрессий и депортаций поляков. Периоды смягчения национальной политики коммунистического режима в отношении поляков во второй половине 1940 г., а также после нападения Германии на Советский Союз, коррелируются с подобной практикой в Российской империи периода царизма. После выхода Красной армии на западные рубежи СССР в национальной политике произошел очередной поворот, обозначенный массовыми репрессиями, депортациями и принудительными переселениями нелояльных к коммунистическому режиму поляков.

Ключевые слова: национальная политика, этнонациональный фактор, репрессии, депортации, антипольский, поляки, Польша, СССР, советский коммунистический режим.

V. I. Lushchai

candidate of historical sciences, associate professor of the Department of Ethnology and Local History of the National Pedagogical University named after M. P. Drahomanov

B. P. Siletsky

student of the 1st year of the master's degree of the Faculty of Historical Education of the National Pedagogical University named after M. P. Drahomanov

The ethno-national factor of the national policy of the Soviet communist regime towards the Poles (1920s – first half of 1940s)

The article is devoted to the study of the ethno-national factor of the national policy of the Soviet communist regime in Ukraine during the 1920s – the first half of the 1940s towards the Polish ethnic minority, the identification of the origins and reasons for the biased and politically motivated attitude of the Bolsheviks towards the Poles as a nation. It was discovered that the key element of the national policy of the Soviet government in the conditions of the weakness of the communist regime of the USSR was a policy of nativization. One of the key areas of the national policy of the USSR regarding the national minorities was creation of national districts as ideological models of success of the "new order". Despite the anti-Polish bias of the Bolsheviks after the Soviet-Polish war of 1920, in the 1920s the repressions against the Poles did not acquire the character of mass actions.

In the early 1930s, with the aggravation of the foreign policy and the growing threat of war, a "great break" took place in the national policy of the fortified Stalinist totalitarian regime. It caused the change of the status of Russians into the great-power (state-building, but in fact imperial) ethnos and adoption of imperial, anti-ethnic foundation of the ethnic policy of the Russian Empire. Starting from 1933, the final transition of the national policy of the communist regime to the repressive, punitive principle and its apparent anti-Polish character, the

apparent opposition of the Ukrainians to the Poles in the spirit of the traditional Russian imperial policy of conscious opposition of some nations to others, is taking place. The number of ethnic Poles repressed in 1937–1938 is at least 45 thousand people. After the occupation of the Soviet Union in September 1939, a new wave of the mass repressions and deportations of Poles began in Western Ukraine. It was manifested in four waves of deportations, in particular, in February, April and June 1940 and in June 1941, during which between 500 thousand and 900 thousand Poles were affected.

In the second half of 1940, under the influence of the foreign factors and in light of the preparations for the future of the "export of the socialist revolution", and after the German invasion of the Soviet Union, in the face of threat of the existence of the Russian empire of the Soviet model, the national policy of the Soviet communist regime regarding the Poles had undergone some changes, which correlates with this practice in the Russian empire of the tsarist period.

After the withdrawal of the Red Army to the western borders of the USSR at the end of the Second World War, a great turn was made in the national policy of the communist regime. It was marked by mass repressions and deportations of tens of thousands of Poles who were not loyal to the communist regime of the USSR.

Key words: *national policy, ethno-national factor, Poles, repressions, deportations, anti-Polish, Poland, USSR, Soviet communist regime.*